

La refurmaziun en il Grischun (part 1)

■ **La refurmaziun ha preni si' entschatta en Germania cun las 95 tesas da Martin Luther (1517). En Svizra è sa fatg valair in agen svilup; quel dueva manar a la fundaziun da las baselgias refurmas cun irradiaziun en tut il mund.** Las personas centralas da quest moviment èn stadas Zwingli (a partir dal 1519) e ses successur Bullinger (1531) a Turitg sco er Calvin a Geneva (a partir dal 1536/40). Ils refurmaturs da Turitg sco er Vadian, il refurmaturs da Son Gagl, stevan en stretg contact cun ils refurmaturs dal Grischun. Là è la nova cretta sa derasada a partir dal 1520/23.

Huldrych [Ulrich] Zwingli

* 1 da schaner 1484 a Wildhaus/SG, † 11 d'october 1531 en la Battaglia da Kappel. Figl da Johann Ulrich, pur e president communal, e da Maria nata Bruggmann. Studis umanistics a Vienna e Basilea, promovì al *magister artium*. Plevon a Glaruna e Nossadunnaun, a partir dal Bumaun 1519 al Grossmünster a Turitg. Da là è sa derasà ses moviment refurmatico ch'ha cuntanschì il Grischun gia enturn il 1520, l'emprim ils lieus lung las transversalas, alura quels pli isolads. Johannes Comander e Jakob Salzmänn eran ils umens da confidenza da Zwingli a Cuir (correspondenza intensiva). La corrispondenza cun Wolf Capol a Flem è ida a perder. A la Disputaziun religiusa da Glion dal 1526, dirigida da la vart refurmada da Johannes Comander, ha Zwingli delegà dus observaturs, e mo grazia ad in da quels, Sebastian Hofmeister, enconusch'ins detags da quella disputaziun. Suenter la mort da Zwingli, è Heinrich Bullinger (ses successur al Grossmünster) stà en contact permanent cun la baselgia refurmada dal Grischun.

Joachim Vadian

* 29 da november 1484 (Joachim von Watt) a S. Gagl, † 6 d'avrigl 1551 a Son Gagl, refurmà, da S. Gagl. Figl da Lienhard von Watt, cusseglier, e da Magdalena nata Thalmann. ∞ 1519 Martha nata Grebel, da Turitg. Ca. 18 onns a Vienna sco scolar, magister ed editor da scrittiras medievals. *Poeta laureatus* e dr. med. a Linz 1514. Return a Son Gagl il 1518 sco medi da la citad, erudit ed autur dad ovrar teologicas ed istoricas. Sco burgamester ha Vadian introducì la refurmaziun a Son Gagl. El è daventà l'umanist e refurmaturs il pli impurtant da la Svizra Orientala. Las relaziuns da Vadian cun il Grischun èn naschidas tras il commerzi da sia famiglia (sur ils pass grischuns) cun la Lombardia e cun Vaniescha. In'influenza decisiva en la refurmaziun grischuna ha el obtegnì tras contacts persunals e corrispondenzas cun Jakob Salzmänn ed oravant tut cun Johannes Comander. Ultra da quels contacts tgirava el era tals cun Dolfino Landolfi (stampadur da plirs tractats da Vadian) e cun fugitivs talians (exiliads) ch'han gidà a refurmar il sid dal Grischun

Ulrich Zwingli, il refurmaturs da Turitg, ha er gi grond'influenza sin la refurmaziun en il Grischun.

e las Terras subditas, per exempel Bartholomäus Maturus e Pietro Paolo Vergerio.

Adolf Collenberg

Johannes Calvin

* 10 da fanadur 1509 a Noyon (Picardia), † 27 da matg 1564 a Geneva. Refurmaturs. Las relaziuns da Calvin cun il Grischun èn pauc enconuschentas. Ina scrittira da Calvin duai avair sveglià l'interess da Gian Travers per la refurmaziun. Quant enavant che la ducrina da Calvin è vegnida propagada da students grischuns ch'han studegià a l'Universitad da Geneva na pon ins betg dir. Tenor Friedrich Pieth sa reflectescha il «spiert calvinistic» en il cumbat passiuà manà dals Engiadinais e da quels dal Partenz per lur cretta enturn il 1620. D'origin genevriin èn «Ils psalms da David» da Lurainz Wietzel, cumparids il 1661. La refurmaziun grischuna s'orientescha dentant indubitablemain a la ducrina zwingliana.

Adolf Collenberg

Heinrich Bullinger

* 18 da fanadur 1504 a Bremgarten/AG, † 17 da settember 1575 a Turitg, da Bremgarten ed a partir dal 1534 da Turitg. Ils 9 da december 1531 è Bullinger vegnì elegì successur da Zwingli ch'era crudà a Kappel. Cun la «Prädikanten- und Synodalordnung» (1532) ha el stgaffì ina constituziun ecclesiastica persistenta per la baselgia da Turitg. Determinanta è era stada l'influenza da Bullinger sin il protestantissem svizzer ed europeic. Cun sia participaziun decisiva è naschida il 1536 a Basilea l'emprima Confessiun helvetica. Las tractativas per concordias cun Luther, intermediadas da Martin Bucer, èn idas ad aua l'onn 1538. Ma cun Calvin è el s'accordà il 1549 en il «Consensus Tigurinus» davart la dumonda da la Sontga Tschaina. Sias corrispondenzas furman cun ca. 12 000 documents tradids ina da las pli voluminusas corrispondenzas d'erudits e da refurmaturs dal 16avel tschientaner. Sias ovrar (124 titels) davart la teologia e l'istorgia èn cumparidas gia durant sia vita en numerusas ediziuns e translaziuns. La pli enconuschenta è il «Hausbuch» (50 pregias). La forza fermamain normativa da sias publicaziuns ha fatg da Bullinger in dals babs dal protestantissem refurmatico. Sia confessiun dal 1566 è daventada, sco Segunda Confessiun helvetica, il fundament da la cretta da blers refurmas en Svizra. Bullinger ha tgirà ina viva corrispondenza cun ils preditgants grischuns, oravant tut cun Johannes Comander, Johannes Blasius e Philipp Gallicius, e sias ovrar èn vegnidas recepidas successivamain en il Grischun. El ha cusseglià la Sinoda retica e guardà ch'els figls da preditgants grischuns survegnian plazzas da studi e da dunsena a Turitg, in servetsch per il qual ils preditgants (il pli savens paupers) han engrazià cun chaschiel, muntanellas, paiera e chastognas.

Hans Ulrich Bächtold

Baselgia da S. Martin a Cuir, in dals centers da la refurmaziun grischuna.

Refurmaziun

Premissas

Il term refurmaziun cumpiglia ina nova confessiun cristiana naschida enturn il 1520 e tenor la quala la cretta sa basa sulettamain sin la S. Scrittira (Evangelii), cun refusaziun da l'autoritad apostolica, ed in'epoca iniziada era en il Grischun suenter il 1520.

Las premissas per la refurmaziun en il Grischun èn stadas: las stentas temprivas per l'autonomia ecclesiastica (Tavau 1460, Mustér 1472, Cuir 1523 e.a.); l'indipendenza da baselgias affiliadas tras la separaziun da baselgias da vallada; l'introducziun da l'uffizi da predicatur (Cuir 1523) cun l'incumbensa da proclamar il pled da Dieu e da scolar sacerdots giuvens per il servetsch da predicatur; ina nova generaziun d'umanists (oravant tut en l'Engiadina) ch'avevan studegià a Basilea ed a Turitg. La refurmaziun è vegnida favurizada da la revolta dals purs cunter il domini episcopal. Ina guerra da purs n'ha però betg gi lieu en il Grischun, cun excepziun d'inquala rebelliun e da singuls tumults. Ils purs han gia baud fatg valair lur interess, ensemen cun las vischnancas.

La Lia Grischina ha decretà gia ils 20 d'avrigl 1523 a Glion ina lescha consistente da set artitgels che preveseva in scumond d'absenza e l'obligaziun da residenza dals plevons, privava l'uvestg dal dretg sin il relasch da spirituals defuncts, decretava la restricziun da la giurisdicziun ecclesiastica e sutmetteva la conduita dal clerus ad ina controlla severa. Quests artitgels furmavan la basa per ulteriurs decrets legislativs da las Trais Lias, sco per exempel quel dal sboz stampà cun 18 artitgels dals 6 da november 1523, dals emprim Artitgels da Glion dals 4 d'avrigl 1524 e dals segunds Artitgels da Glion dals 25 da zercladur 1526. Quests ultims han decretà las suandantas innovaziuns politic-ecclesiasticas: l'utilisaziun da legats per ina messa perpetna per glied paupra là nua ch'i mancan ils etravel legittims; il scumond da la recepziun da novizs en las claustras; la competenza da las vischnancas da nominar e relaschar in plevon; l'occupaziun da pravas mo cun plevons indigens. Ils Artitgels cumpiglian però era mesiras secularas, per exempel la fixaziun dal tschains max. a 5%, la pus-

saivladad da sa cumprar liber d'in feud ereditar, l'aboliziun da la dieschma pitschna e la reducziun da la gronda ad in 15avel sco era la reducziun d'ulteriuras prestaziuns u tributs.

Questas leschas dattan perditga d'in ferm spiert refurmatico. Cun il dretg da las vischnancas da tscherner il plevon ed il provediment social dals paupers han ellas per exempel gia anticipà intents da la refurmaziun sco tala ed integrà quels en in process da la democratisaziun statale.

Refurmaturs, disputaziuns e proclamaziuns

In pass decisiv è stà l'engaschament dal prer Johannes Dorfmann – numnà Comander tenor la tradiziun umanistica –, oriund da Maiavilla ed activ ad Escholzmatt/LU sco plevon da la baselgia da S. Martin a Cuir per la Pasca dal l'onn 1523. Quest spiritual ordvart erudit, ch'aveva ina stretga relaziun cun Huldrych Zwingli a Turitg, è sa concentrà fermamain sin l'uffizi da predicatur ed ha realisà entaifer trais onns las refurmas ecclesiasticas a Cuir. Il 1525 era la citad maioritarmain refurmada, e da Pasca dal 1526 han ins aboli la messa e remplazzà quella tras la S. Tschaina, il simbol da la nova cretta. A medem temp è sa derasada la refurmaziun cun ina gronda dinamica en bleras parts da la Republica da las Trais Lias. Il center d'irradiaziun per propi da la nova cretta era Glion. Ils eveniments e conclus ils pli impurtants èn succedids en questa citad, la plipart l'onn 1526.

Cun il success da la refurmaziun è era creschida l'opposiziun. Il chapitelatedral da Cuir ha accusà Comander a la Dieta federala d'esser in agitatur. Quel ha alura decidì da laschar sclerir las accusaziuns en in disput religius ed ha fixà ina disputaziun per ils 8 da schaner 1526 a Glion. Spirituals dad omaduas confessiuns han participà a quest disput ed han discutà en preschientscha d'uffizants e d'altres personas laicas davart 18 tesas publicadas da Comander. Nagina da las duas partidas n'è sa fatga valair visavi l'altura, ed ins n'ha betg dà suatientscha a l'accusaziun cunter Comander: el ed auters plevons simpatisants han pudì propagar senza restricziuns la nova cretta.

La Dieta federala ha proclamà sin

quai il matg 1526 a Tavau la libertad da la confessiun evangelica e catolica per tuttas persunas dad omaduas schlattainas domiciliadas en il Stadi da las Trais Lias ed en sias Terras subditas. Per l'Europa da quel temp è quai stà in act statal singular, essend l'emprima proclamaziun da la libertad da conscienza insumma. Questa libertad sa limitava però a las duas confessiuns numnadas. En general decideva la maioritad d'ina plav davart l'appartegnentscha dals abitants ad ina u l'altura confessiun; ina pressiuon da la maioritad envers ina minoritad n'era però giuridicamain betg admissa. Uschia han pudì viver minoranzas religiosas en ina vischnanca grischuna fin il 1620 en cuminanza cun ina maioritad detg toleranta. Pir cun la cuntrareforma è sa pegjurada lur situaziun, ed en singulas vischnancas han ins cuntanschì mo cun stenta relaziuns pariteticas.

La lescha davart la libertad da cretta dal 1526 excludeva da l'altura vart tut las autras confessiuns, spezialmain la «secta» dals anabaptists. Uschia n'han ins era betg tolerà en il Grischun las activitads dals dus anabaptists indigens Jörg Cajacob (Blaurock) ed Andreas Castelberger, ed ins ha scumandà ad els da pregiar lur cretta; il moviment dals baptists ha tuttina chattà durant il 16avel tschientaner adina dapli aderents tras ils fugitivs per motivs da cretta provegnints da l'Italia e dal Tirolo.

La refurmaziun sa derasa

Ils Artitgels da Glion dals 25 da zercladur 1526 han reglà da nov bleras relaziuns da dretg public, ecclesiastic e privat ed han privà l'uvestg da la gronda part da ses dretgs suverans. Quai ha contribuì a la derasaziun da la refurmaziun. Ultra da Cuir èn vegnidas refurmas en in'emprima fasa (1524–26); ina seria da vischnancas en la Foppa (Glion e conturns), Tusaun, Fläsch, Malans, Maiavilla, S. Antònia, Claustra e Tavau. En las ultimas trais vischnancas ha introduci Jakob Spreiter dal Montafun la nova cretta. Bleras vischnancas èn sa convertidas en ils dus decenni suandants, la plipart grazia a l'agir da spirituals indigens cun ina furmaziun umanistica, per part grazia ad anteriurs fraters laics. Ina disputaziun religiusa a Susch l'onn 1537 ha dà novs impuls a la nova cretta en l'Engiadina Bassa ed en la Val Müstair. En blers lieus han era uffizants seculars da familias prominentas (per exempel Gian Travers a Zuoz) promovì la conversiun a la cretta refurmada. En l'Engiadina Ota, en las vals Puschlav e Berggia ed en Vuclina han fugitivs religios talians gidà a derasar la nova cretta enturn il 1550, tranter quels oravant tut Pietro Paolo Vergerio, l'anterior uestg da Capodistria.

Sin giavisch dals spirituals evangelics als ha cedi la Dieta federala dals 14 da schaner 1537 la surveglianza da la ducrina e da la moda da viver dals preditgants grischuns. Quai è il document da fundaziun da la Sinoda evangelic-retica. En divers ulteriurs decrets èn vegnidas regladas dumondas da la cretta e ducrina sco era dal status dals fugitivs religios en Vuclina ed ins ha aboli l'influenza da l'uvestg da Com e dal papa en las Terras subditas. Era a Tiraun (1593), Sunder (1595) e Clavena (1597) han gi lieu, sco en il Grischun, disputaziuns animadas davart la cretta, senza dentant contribuir persistentamain a la derasaziun da la nova ducrina. Per la distribuziun da litteratura religiusa evangelica ha procurà a partir dal 1549 oravant tut la stamparia puschlavina da Dolfino Landolfi.

Martin Bundi

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da familias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.